

פרק תשיעי: הראש

א. התורה הקפידה בשלשה עניינים על הצורה החיצונית של האדם והבהמה ופסלה אותם באותם עניינים במידה ונתגלו בהם סטיות פתולוגיות בלתי - אסתטיות . שלשת העניינים הם: פסולי קדשים - בהמה שהוקדשה לקרבן ונפסלה בגלל שינויים חיצוניים בצורתה; בכור בהמה טהורה - קדושת הבכור משתפה אם איננו נאה לפי קני-המידה ההלכתיים; כהן - קיימות שלש דרגות של מומים בכהן הפוסלים אותו מלעבוד בבית המקדש - החל במומים גמורים וכלה בצורות בלתי אסתטיות המפריעות לעבודתו משום "מראית עין". חכמי התלמוד דנו גם במומי נשים המקנים לבעליהן זכות לגרשן. מרבית המומים, שנידונו בעניינים אלו קשורים לראש ולאיברים הנמצאים בו. הסיבה לכך מובנת - זהו חלק הגוף הגלוי והבולט ביותר ולכן שינויים פתולוגיים בו מהווים גורם חשוב ביותר בהתייחסות לאסתטיות הכללית.

ב. מבנה הגולגולת

הדיון העקרי בצורות הפתולוגיות של הגולגולת מצוי בענייני מומי בכור וכהן, במסכת בכורות. 1. "כילון"¹ - התלמוד² מסביר זאת: "דדמי רישיה לאכלא" ובתרגום: שדומה ראשו לכסוי של חבית. בענין דמיון זה ישנן כמה דעות כן הפרשנים והחוקרים. רש"י מבאר: "חד למעלה ורחב למטה". בדרך דומה פירש גם הרמב"ם³: "שיהא אמצע ראשו בולט גבוה למעלה". פרויס⁴ סבור, שתאור זה דומה ל- Cilo של הסכולסטיקאים הרומיים, שבו הראש בולט החוצה מן הצדדים. לפי גלינוס הכילון הוא צורה, שבה הרוחב מאוזן לאוזן קטן במיוחד. לפי דעתי, מדובר כאן ב- Oxycephalus (ראש-מגרל), שבו הקדקד והחלק העליון של הגולגולת מחודדים ומוגבהים וזה מתאים מאד לתאורו של הרמב"ם. יתכן גם, שמדובר באחת הצורות האחרות של craniosynostosis כגון scaphocephaly. המשותף לכל המומים הללו הוא סגירה מוקדמת של תפרי הגולגולת (sutures) ועקב כך גדילה בלתי פרופורציונלית של עצמות הגולגולת. קיימת גם צורה משפחתית של גולגולת גבוהה, למרות שאין בה סגירה מוקדמת של תפרי הגולגולת.

2. "ליפתן"¹ - התלמוד מסביר זאת²: "דדמי רישיה לגדגליתא דליפתא". ובתרגום: שדומה ראשו לראש הלפת. הרמב"ם⁵ מבאר דמיון זה כך: "מי שראשו רחב ויוצא מכאן ומכאן, עד שתמצא ראשו על צוארו כמו ראש הלפת על העלין שלו". כנראה, שמדובר כאן בצורה של ראש מרובע

(Caput quadratum) , בו האיזורים המרכזיים של העצמות המצחיות והקדקדיות (Frontalis and Parietalis) מעובות ויוצרות בליטות. זה נותן לראש צורה מוגדלת בקופסה. האטיולוגיה לכך היא בעיקר רככת.

3. "מקבן"¹ - רש"י מבאר, שהראש דומה לקרדום, שעורפו עגול וקצר ברוחב. רבי ישראל ליפשיץ בפירושו על המשנה מבאר⁶: "שפדחתו בולט לפניו וכן עורפו בולט ביותר לאחוריו כמקבת שבולטת מכאן ומכאן להבית יד". לפי זה מדובר בהתבלטות מיוחדת בחתך החצי (sagittalis). כך גם מבאר פרויס⁴.

כל אלו הן צורות מעוותות אחרי רככת עקב craniotabes .

4. "ושראשו שקוט (או: שקוע) וסקיפת" - הרמב"ם³ מבאר כך: "ושראשו שקוע - הוא שיהא דמות ראשו כמי שנתן ידו על גובה ראשו ונתפשט עד שבלטו צדדיו... ושקיפה - הוא שיהא אחורי ראשו בולט לצד עורפו". מדברי רש"י משתמע, שסקיפת הוא מצב שבו קיים שקע בעורף. גם כאן, קרוב לוודאי, שמדובר בעיוותים מרככת ושכיבה ממושכת על הגב והעורף.

5. "שקוט - דחביא מחבא, שמוט דאריך ושמוט"² - רש"י מבאר: "דחביא מחבא - שראשו מוטל בין כתפיו". כלומר, מתוארים כאן שני מצבים מנוגדים: הראשון - צואר קצר ביותר ולכן הראש נראה קרוב בין הכתפיים והשני - צואר ארוך ביותר והראש כאלו משמט. מדובר כאן בגודל יחסי של הצואר המהווה פגם באסתטיות. המצב של צואר קצר ביותר יכול, אולי, להתאים ל-Klippel-Feil syndrome , שבו יש פחות חוליות צוואריות מהרגיל, או שכמה חוליות צוואריות התמזגו יחד לעצם אחד ולכן הצואר קצר.

6. "ראש סגלגל"⁷ - כנראה, הכוונה לראש קטן, דהיינו microcephalus⁴.

ג. הלסתות והשפתיים

1. "מעשה שהלחי התחתון עודף על העליון, שלח ר' שמעון בן גמליאל לחכמים ואמרו הרי זה מום"⁸. התלמוד⁹ מבאר, שמדובר במצב שבו עצם הלחי התחתונה גדול מהעליונה, דהיינו שה-Mandibula בולטת יותר מהרגיל. ניתן להניח, שמדובר כאן ב-acromegaly , המאופיין בלסת תחתונה בולטת עקב גדילת העצם.

2. "שפתו התחתונה עודפת על העליונה והעליונה עודפת על התחתונה" - הרי זה מום"¹⁰.

בליטת השפתיים עצמן - ללא עצמות הלחי - יכולה להיות במצב מולד או במצבים חריפים - דלקת, כגון herpes ואלרגיה כגון angioneurotic edema . המשסה מדמה מצב של שפה עליונה בולטת לפה חזיר¹¹.

3. "שפתו שניקבה, שנפגמה, שנסדקה"¹² - בדרך כלל הכוונה בתאור כזה למצב חבלתי כשהבהמה ניזוקה בשפתה. אך מהרמב"ם משתמע, שהכוונה למצב אחר¹³:

"מי שנסדקה שפתו והוא שנסדק מזר שלה עד שתיחלק לשני ראשים".

תיאור זה מתאים לשפה שסועה (harelip). באופן דומה מתאר התלמוד את רב כהנא "דפרטה

שפוותה", כלומר, שנחלקה שפתו. רש"י מבאר: "נקרעה שפתו על ידי מכה", אך פרויס¹⁵ סבור, שמדובר בשפה שסועה.

4. "הזבלגנין"² - לפי רש"י, מדובר על פתולוגיה במערכת הדמעות. אך הרמב"ם¹⁶ מבאר כך: "מי שפיו רפוי ורירו יורד מפיו". דבר זה אפשר למצוא במצבים פסיכיאטריים וכבר בתנ"ך¹⁷ מצוי תיאור דומה, בהתייחסות פסיכיאטרית.

ד. אפרכסת האוזן

1. "נפגמה אזנו מן הסחוס אבל לא מן העור"¹⁸. מבחינה פילולוגית יש לציין, שקיימות שתי גירסאות ביחס ל- cartilage : הרמב"ם¹⁹ גורס "סחוס" בעוד שהתוספות²⁰ גורסים "סחוס". לדעת הרמב"ם²¹ המונח "תנוך האוזן" בלשון התורה הוא הסחוס ופירושו האמצע והתווך של האוזן.

העור המוזכר במשנה - יש הסוברים שהוא האליה של האוזן, דהיינו ה- lobule , בעוד שהרמב"ם¹⁹ סבור, שהכוונה לכל העור המקיף את סחוס האפרכסת, ולא רק ה- lobule²². והנה יסוד ההבדל בין הסחוס לעור הוא, שפצע בסחוס מתרפא באיטיות רבה יותר, מה שאין כן פצע בעור. פרויס²³ מסביר, שאריסטו²⁴ קבע כמשפט-יסוד בפתולוגיה הכללית, שפצע בסחוס לא מתרפא וזה היווה בעולם העתיק כלל קבוע.

2. "אזן הגדי שהיתה כפולה", אמרו חכמים בזמן שהיא עצם אחד - מום, ואם אינה עצם אחד אינה מום"²⁵. המשנה מדגישה את אוזן הגדי, "שאפילו הגדי שדרך אזניו להיותן נוטות וכפולות"²⁶, בכל זאת דינו כשאר בעלי חיים. יש לציין, שהמונח "עצם" במשנה זו אינו מתייחס ל- bone , כי באפרכסת לא מצויה כלל עצם והתלמוד אכן מביא את לשון הברייתא המדברת על "סחוסות", דהיינו סחוס⁹, אלא לשון "עצם" - יש אומרים, שלתנוך האוזן קוראים כך ויש אומרים "שעצם" פירושו גוף הדבר מלשון "כעצם השמים לטוהר". הפתולוגיה כאן מתייחסת לכיפולים של אפרכסת האוזן ואכן לעתים מוצאים עור נוסף באפרכסת ולעתים תוספת זו מכילה גם סחוס³⁵.

אחד המומים, שהתלמוד²⁷ מונה באשה הוא "אוזן כפולה" ולדעת פרויס²⁸ מדובר בכיפולים של האפרכסת.

3. "הצמם והצמע, איזהו צמע, שאוזניו קטנות, וצמם - שאזניו דומות לספוג". אזניו קטנות - microtia - מצב שבו האפרכסות קטנות במיוחד; אזניו דומות לספוג - לדעת הרמב"ם²⁹ הכוונה שהאזניים נפוחות, גדולות ומקובצות. תאור זה מתאים אולי ל- cauliflower ear שהוא עיוות עקב חסר בסחוס התומך. יותר מתאים למצב זה הוא פירושו של רש"י, שאזניו מכווצות וסתומות, ואולי הכוונה ל- "lop ear" ("אזניו מדולדלות"), שבו יש חסר בסחוס במולד הלולין (antihelix) ובשוק העליונה (superior crus).

4. "אזנו אחת גדולה ואחת קטנה, במראה אבל לא במידה"³⁰ - הכוונה היא, שמום עקב אי שיוויון בגודל אפרכסות האזניים הוא משמעותי מבחינת ההלכה הנידונה רק אם כולם רואים

הבדל זה ולא כאשר יש צורך למדוד זאת.
 כל אלו נחשבים כפגמים אסתטיים ולכן פוסלים כהן מכהונתו.
 5. המשנה¹⁸ מונה כמזם בסחוס האוזן – נפגם, נסדק וניקב. התלמוד מגיע למסקנה, שמצבים אלו נחשבים כמזם בן אם נגרמים ע"י אדם, דהיינו תוצאה חבלתית ובין אם נגרמו בידי שמיים – דהיינו באופן מולד, וכדברי רש"י "שנולד עמו".
 באדם שכיחות גומות בעור או גתות שונות קדמית או מעל הצפיר (tragus). הם, בדרך כלל, תורשתיים ואינם מפריעים אלא אם כן חוזרים ומזדהמים.
 6. מזם נוסף המוזכר הוא יובש האפרכסת. קיימת מחלוקת במשנה בשעור ה"יובש": עד "שתינקב ואינה מוציאה דם", או עד "שתהא נפרכת בצפורן". הסיבה השכיחה ל"התייבשות" האפרכסת כדי שלא תוציא דם היא מכת כפור כשהאפרכסת קופאת. באופן כללי, מציין י. ליבוביץ³¹, שהמונח "יובש" במשנה ובספרות ימי הביניים התייחס לתוצאה של ליקוי באספקת הדם.

ה. החוטם (האף)

1. "החרום פסול. איזהו חרום – הכוחל שתי עיניו כאחת"³². רש"י מבאר זאת כך: "שאינו לו כלל חוטם בין שתי עיניו וכשהוא כוחל במכחול יכל למשוך במכחול מעין לעין ואין החוטם מעכבו".

מבחינה פילולוגית – המונח "חרום" מתורגם בתרגום-השבעים כחוטם שאיבד צורתו (disfigured nose). הוולגטה מתרגם זאת כקטן, גדול או מעוקם. בערבית-מצרית Kharam פירושו פגם (defect). הרמב"ן – ר' משה בן נחמן – מסביר זאת בצורה יותר תיאורית: "חרום", לדעתו, הוא מלשון "והחרמתי את עריהם", שהוא לשון חורבן וכיון שהחוטם נחשב להדרת פנים³³ הרי שבלי חוטם צורת הפנים היא חריבה ובלתי אסתטית.

מבחינה פתולוגית קיים לעתים חוסר מולד של עצמות האף ואז לא מתפתח גשר האף ומקבלים nasal hypoplasia. באופן נרכש, ניתן לשער שמדובר כאן באף אוכפי (saddle nose). האטיולוגיה השכיחה למצב זה בתקופת התלמוד היא כתוצאה מצרעת. סיבות נוספות לאף אוכפי הם שחפת ועגבת.

קרוב לודאי, שהשחפת היתה קיימת גם בזמן המקרא. ביחס לעגבת קיימים חלוקי דעות רבים בי החוקרים. מרבית החוקרים סבורים, שהעגבת הובאה מאמריקה לאגן הים התיכון ולאירופה רק בסוף המאה ה-15. לעומתם, ישנם חוקרים מועטים ובעיקר סודהוף הסבורים, שהעגבת היתה נפוצה גם לפני כן, לאור תיאורים ותמונות של אף אוכפי וכן עדויות אחרות.
 סיבה נוספת לעיוות של האף היא רפוי בלתי תקין של שבר בעצמות אלו. כידוע היה קיים נוהג אכזרי, בזמן המקרא, לחבל באף על ידי חתוכו המוחלט. בבבל, אשור, מצרים ובעיקר הודו, היה נוהג אכזרי של חתוך אפם של אסירים ושבוים³⁴.

לפי דעה אחרת בתלמוד³⁶, חרום לא חייב להיות כה קיצוני (עד שכחל שתי עיניו כאחת) אלא גם אם "חוטמו שקוע" – מוגדר כחרום. זה בודאי מתאים לאף אוכפי.

2. "חוטמו סולד, חוטמו בולם, חוטמו נוטף"³⁶. רש"י מבאר כך: "סולד... שקצר באורכו; בולם – נסתמו נקביו; נוטף – ארוך ותלוי מלמטה משפתו". כלומר, סולד ונוטף הם שינויים יחסיים בגודל החוטם. ביחס לסתימת נקבים, יתכן שהכוונה לנקבים האחוריים ומדובר בניוון המשפך (choanal atresia), שהוא הפגם המולד השכיח ביותר באף³⁷. המצב שרש"י מתאר – שנסתמו שני הנקבים – הוא חמור וזהירותרות בחיים תלויה בתנאי שהתינוק מסוגל לנשום דרך הפה. מתקבל יותר על הדעת, שמדובר בסתימת נקב אחד, שזהו מצב יותר שכיח ומצוי במבוגרים. הסתימה יכולה להיווצר על ידי קרום, סחוס או עצם.

הרמב"ם³⁸ מסביר, כנראה, באופן אחר את שלשת המצבים הללו: "מי שאמצע חוטמו בולט למעלה, מי שעוקץ חוטמו בולט למטה, מי שחוטמו עקום לצד אחד" ובמקום אחר³⁹ הוא מבאר: "אם מעשה בחוטם חטוורת או שום עוות או השמטת קצהו – הרי זה מום". "מי שחוטמו עקום לצד אחד" – מתאים לסטיית מחיצת האף. "חטוורת" היא nasal hump. בזמנינו, הגורם השכיח ביותר לעוות צורת האף הוא רפוי לא נכון של שבר בעצמות האף. אך, כאמור, בזמן המקרא הסיבה השכיחה ביותר היתה צרעת⁴⁰.

3. "חוטמו גדול מאיבריו או קטן מאיבריו"⁴¹ – התלמוד⁴² קובע, שגודל החוטם הוא כאצבע קטנה של אותו אדם ואם החוטם קצר או ארוך מזה – הרי זה מום. חוטם גדול מצוי ב-acromegaly.

4. "החוטם שנקב, שנסדק ושנפגם"¹² – התלמוד⁴³, מסביר, שמום מסיכות אלו מוגדר רק אם הפגיעות הן במחיצות החיצוניות של האף, שאז המום בולט ונראה לעין. אך אם הפגיעה היא במחיצת האף – אין זה מום, מבחינת ההלכה. ניקוב מחיצת האף היתה מקובלת בעולם העתיק לצורך שימת תכשיטים ("נזם זהב באף חזיר"). אטיולוגיות אחרות להתנקבות כוללות צרעת, שחפת ועגבת.

1. משנה בכורות, ז', א'.
2. בכורות, מ"ג, ב'.
3. רמב"ם, פירוש המשניות, בכורות, פרק ז', משנה א'.
4. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 238.
5. רמב"ם, יד החזקה, הלכות ביאת המקדש, פרק ח', הלכה א'.
6. תפארת ישראל, בכורות, ז', א'.
7. שבת, ל"א, א'; נדרים, ס"ו, ב'.
8. משנה בכורות, ו', ט'.
9. בכורות, מ', ב'.
10. משנה בכורות, ז', ה'.
11. משנה בכורות, ו', ח'.
12. משנה בכורות, ו', ד'.
13. רמב"ם, יד החזקה, הלכות ביאת מקדש, פרק ז', הלכה ז'.
14. בבא-קמא, קי"ז, א'.
15. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 240.
16. רמב"ם, יד החזקה, הלכות ביאת המקדש, פרק ח', הלכה ח'.
17. שמואל א', כ"א, י"ד.
18. משנה בכורות, ו', א'.
19. יד החזקה, הלכות ביאת המקדש, פרק ז', הלכה ב'.
20. תוספות, בכורות, ריש פרק ו'.
21. רמב"ם, פירוש המשניות, נגעים, י"ד, ט'.
22. ראה: תוספות יום-טוב, בכורות, ו', א'.
23. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 334.
24. Aristotle, Historia Animalium, III, 61.
25. משנה בכורות, ו', ט'.
26. רמב"ם, יד החזקה, הלכות ביאת המקדש, פרק ז', הלכה ג'.
27. נדרים, ס"ו, ב'.
28. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 86.
29. רמב"ם, הלכות ביאת המקדש, פרק ח', הלכה ג'.
30. משנה בכורות, ו', י'.
31. Leibowitz, The History of Coronary Heart Disease, p. 58.
32. משנה בכורות, ז', ג'.
33. ראה: יבמות, ק"כ, א'.
34. ראה: יתקאל, כ"ג, כ"ה.
35. Nelson, Textbook of Pediatrics, p. 897.
36. בכורות, מ"ג, ב'.
37. Nelson, Textbook of Pediatrics, p. 883.
38. רמב"ם, יד החזקה, הלכות ביאת המקדש, פרק ח', הלכה ז'.
39. פירוש המשניות, בכורות, ז', ד'.
40. ראה: Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 339.
41. משנה בכורות, ז', ד'.
42. בכורות, מ"ד, א'.
43. בכורות, ל"ט, א'.

ספרים כלליים:

אנציקלופדיה עברית
 אנציקלופדיה תלמודית
 מדרש רבה
 משנה
 ספר הזוהר
 תלמוד בבלי
 תלמוד ירושלמי
 *
 * *

אבן-שושן א., המילון החדש, ירושלים, 1972.
 איבשיץ י., כרתי ופלתי על יורה דעה, לבוב, 1860.
 איזענשטיין י.ד., אוצר ישראל, אנציקלופדיה, ניו-יורק, 1952.
 איסרלין י., שאלות ותשובות תרומת הדשן, ורשה, 1882.
 איסרליש מ., מפה; הגהות על שולחן ערוך, בכל ההוצאות של שולחן ערוך.
 _____, תורת חטאת, על דיני איסור והיתר, פיעטרקוב, 1904.

אלדאבי מ., שבילי אמונה, ריבה די טרנטו, 1559.
 אלעזר בן יהודה מגרמיזא, ספר הרוקח, ירושלים 1970.
 אקדמיה ללשון העברית, מילון למונחי האנטומיה (עברי-לאטיני), ירושלים, חשי"ז (1957)
 אשכנזי צ., שאלות ותשובות חכם צבי, אמסטרדם, 1712.
 בחיי בן יוסף אבן פקודה, חובות הלבבות, למברג, 1855.
 גרשון בן שלמה, שער השמים, דפוס רדלהיים, 1801.
 דה-פריס, א., שפרלינג ע., וינברגר א., אבני שלפוחית השתן, הרפואה, 39-37:83, 1972
 וולשטיין א., שפיר ר., אביגד א., טולצ'ינסקי ד., קרע דחוי וקרע סמוי של הטחול, הרפואה,
 481-480:83, 1972.

ויטל ח., שערי קדושה, ארם צובה (אלפו), 1865.
 יהודה הלוי, ספר הכוזרי, ירושלים, 1950.
 כשר מ., בבעית השתלת לב, נועם, 20-10:13, 1970.
 לוינגר י.מ., מדריך להלכות טריפות, מהדורה שניה, ירושלים, 1971.
 _____, הסרעפת והלב לב בספרות היהודית, קורות, 108-103:5, 1970.
 _____, הטריפות בישראל - הלכה ומעשה, ירושלים, 1973.
 ליבוביץ י., לתולדות הרפואה בישראל, יבנה, בעיות המדינה בישראל, 200-184:3, 1949.
 _____, תולדות הרפואה בישראל, מחניים, 35-18:122, 1970.

ליפשיץ י., תפארת ישראל, פירוש על המשנה, ירושלים, 1958.
 למפרונטי י.י., פחד יצחק, ירושלים, 1970.
 לנדא י., שאלות ותשובות נודע ביהודה, לבוב, 1859.
 מאירי מ., בית הבחירה, מסכת חולין, ירושלים, 1970.
 מזיא א.מ., - טשרניחובסקי ש., ספר המונחים לרפואה ומדעי הטבע, ירושלים, 1934.
 מרגלית ד., דרך ישראל ברפואה, ירושלים, 1970.
 מונטנר ז., מבוא לספר אסף הרופא, ירושלים, 1957.
 _____, רבנו סעדיה, פירוש "חד אלאנסאן" (לאנטומיה של האדם), קורות, 107-99:1, 1953.
 _____, אסף הרופא, ספר הרפואות, קורות, 5: 778-773, 1972.

- נוימן, פ., מחלות לב ועורקים בבעלי חיים, רפואה וטרינרית, 27:23-26, 1970.
 נתן הרומי, ספר ערוך, לובלין, 1905.
 סופר מ., שאלות ותשובות חתם סופר, חלק יורה דעה, גיו-יורק, 1958.
 סעדיה בן יוסף אלפיומי גאון, האמונות והדעות, ירושלים, 1962.
 עובדיה בן אברהם מברטנורה, פירוש על המשנה, במרבית הוצאות המשנה.
 עפשטיין י.מ., ערוך שולחן, יורה דעה, וילנא, 1924.
 פלר נ., קונדריאה ה., איזנקרפט ש., העדר מריחה מולד, הרפואה, 81:551-553, 1971.
 פרלמן מ., מדרש הרפואה, חל-אביב, 1934-1926.
 קאושנסקי א., אליאן ע., התסמונת של אל-טחול, הרפואה, 85:423-424, 1973.
 קאסאווסקי ה.י., אוצר התלמוד, ירושלים, 1964.
 קארו י., בית יוסף, פירוש על הטור, בכל הוצאות הטור.
 _____, כסף משנה, פירוש על הרמב"ם, במרבית הוצאות הרמב"ם
 _____, שולחן ערוך, ירושלים, 1964.
 קצנלסון י.ל., התלמוד וחכמת הרפואה, ברלין, 1928.
 קרליץ א.י., חזון איש, יורה דעה, בני ברק, 1958.
 קשטרו י., שאלות ותשובות אהלי יעקב, ליוורנו, 1783.
 רא"ש, רבנו אשר בן יחיאל, שאלות ותשובות הרא"ש, זאלקווא, 1803.
 רדב"ז, רבי דוד בן זמרה, שאלות ותשובות הרדב"ז, ויניציה, 1743.
 רי"ף, רבי יצחק אלפסי, ספר הלכות, במרבית הוצאות התלמוד.
 רמב"ם, רבי משה בן מימון, פירוש המשניות, במרבית הוצאות המשנה.
 _____, היד החזקה, וילנא, 1900.
 _____, מורה נבוכים, ירושלים, 1960.
 _____, פרקי משה, למברג, 1834.
 ר"ן, רבנו ניסים בן ראובן מגירונדי, פירוש על הרי"ף, במרבית הוצאות התלמוד.
 רשב"א, רבי שלמה בן אברהם אדרת, תורת הבית הארוך, וויען, 1811.
 _____, שאלות ותשובות הרשב"א, בני ברק 1958-1959 (חלקים א-ג),
 ניו יורק 1958 (חלקים ד-ז).
 רש"י, רבי שלמה יצחקי, פירוש על התורה, במרבית הוצאות החומש.
 _____, פירוש על תלמוד בבלי, במרבית הוצאות התלמוד.
 רש"ל, רבי שלמה לוריא, ים של שלמה, מסכת חולין, קרקוב, 1646.
 שבדרון ש.מ., דעת תורה על יורה דעה, ירושלים, 1970.
 שור א.ס., תבואות שור, ורשה, 1891.
 ש"ך, שבחאי כהן, שפתי כהן, במרבית הוצאות השולחן ערוך.
 שפירא צ.ה., דרכי תשובה, וילנא, 1927.

Allbutt C.T., Greek Medicine in Rome, London, 1921.

Aretaeus Cappadox, Edited and translated by Francis Adams, London, 1856.

Aristotle, The Works of Aristotle, translated into English under the editorship of W.D. Ross and J.A. Smith. Vol. 4: Historia Animalium, translated by d'Arcy W. Thompson, Oxford, 1910.

Caelius Aurelianus, On Acute Diseases and On Chronic Diseases, edited and translated by I.E. Drabkin, Chicago, 1950.

Celsus, De Medicine, translated by W.G. Spencer, London, 1935-1938.

Clarke E., and O'Malley C.D., The Human Brain and Spinal Cord, California, 1968.

- Davis G.W., Web H.W., and Howard J.M.; Experimental Observations on Delayed Rupture and Secondary Hemorrhage from the Spleen, *Arch. Surg.*, **75** : 9–12, 1957.
- Drapanas T., Jates A.J., Brickman R., and Wholey M.; The Syndrome of Occult Rupture of the Spleen, *Arch. Surg.*, **99** : 298–306, 1969.
- Foster W.D., *A History of Clinical Pathology*, Edinburgh, 1961.
- Galen, *On Anatomical Procedures*, translated by Ch. Singer, London, 1956.
- , *On the Usefulness of the Parts of the Body*, translated by M.T. May, 2 Vols., New York, 1968.
- Gesenius W., *Hebräisches U. Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 17th edition Leipzig, 1921.
- Garrison F.H., *History of Neurology*, Revised and edited by L.C. Mc'Henry, Springfield, Illinois, 1969.
- Harris H.H., and Harris T.N., Pulmonary Pathology in the Talmud, *Ann. Med. Hist.*, **8** : 553–557, 1936.
- Harrison T.R., and others: *Principles of Internal Medicine*, 5th edition, Tokyo, 1966.
- Hippocrates, Edition of Adams Francis, *The Genuine Works of Hippocrates*, London, 1849.
- Kagan S.R., *Jewish Medicine*, Boston, 1952.
- Leibowitz J.O., *The History of Coronary Heart Disease*, London, 1970.
- Long E.R., *A History of Pathology*, Baltimore, 1928.
- , *Selected Readings in Pathology*, Springfield, Illinois, 1929.
- Nable J., Buckley M.J., Cohen R.B., and Kaitz A.L., *New Eng. J. Med.*, **286** : 1309, 1972.
- Nelson W.E. and others: *Textbook of Pediatrics*, 9th ed., Philadelphia, 1969.
- Niebrle K., *Textbook of the Special Pathological Anatomy of Domestic Animals*, revised by P. Cohrs, 5th edition, Oxford, 1967.
- Pliny, *Natural History*, with an English translation by H. Rockham and others, London, 1938–1963.
- Preuss J., *Biblich-talmudische Medizin*, 3rd edition, Berlin, 1923.
- Reisch G., *Margarita Philosophica*, 1503.
- Rosner F., The Spleen in the Talmud., *Bull. Hist. Med.*, **46** : 82–85, 1972.
- Sherlock S., *Diseases of the Liver*, Philadelphia, 1968.
- Sigerist H.E., *A History of Medicine*, Vol. 1, New-York, 1951.
- Singer C., *A Short History of Anatomy from the Greeks to Harvey*, 2nd ed., New York, 1957.
- Smith H.A., *Veterinary Pathology*, 2nd ed., Philadelphia, 1961.

B) *Jaws and lips*: big mandible, most probably due to acromegaly; swollen lips; harelip and traumatic lesions of the lips.

C) *External ear*: traumatic lesions to the whole auricle, the cartilagenious parts and the lobule microtia; cauliflower ear or lop ears; differences in size of the external ear; sinuses in the area of the tragus and gangrene of the external ear.

D) *The nose*: saddle nose – most probably due to leprosy, but there are also other etiologies to a disfigured nose including syphilis, tuberculosis and traumatic fracture of the nasal bones; choanal atresis; septal deviation; nasal humps and perforation of the nasal walls and septum.